

*Szász Lajos*¹

A MAGYAR KÁLVINIZMUS KÉT ÚTJA
RAVASZ LÁSZLÓ ÉS BALTAZÁR DEZSŐ ÉLETMŰVÉNEK
KÖZÉLETI ÉS POLITIKAI ÖSSZEFÜGGÉSEI²

ABSTRACT

The two ways of Hungarian Calvinism.

The public and political context of László Ravasz's and Dezső Baltazár's life's work

Dezső Baltazár served as bishop of the Reformed Church District of Tiszántúl between 1911 and 1936. During his career, he interpreted his position as a church leader with a political role. In the course of a few decades, he participated in the founding of political parties, drafted political programmes or changed parties 9-10 times. He sought to promote his liberal conception of church and politics within a changing party framework. In contrast, László Ravasz defined himself primarily as a preacher. He kept himself aloof from day-to-day politics, and was otherwise a conservative government party member during the Horthy era. The lesson to be drawn from the two bishops' careers is not only their different character and role conceptions, but the deep-seated identification of two or three different types of Hungarian Calvinists. On the whole, László Ravasz and Dezső Baltazár embodied rather than shaped a Reformed spiritual type.

Keywords: László Ravasz, Dezső Baltazár, Church and politics, liberalism, conservatism

- 1 *Szász Lajos* (PhD), református teológus, történész, a Budapest-Budafoki Református Egyházközség lelkipásztora, Kutatási területe: 19–20. századi református egyháztörténet. szasz.lajos@reformatus.hu
- 2 A Generális Konvent Elnökségi Tanácsának 2024. június 26-án Leányfalun tartott ülésén elhangzott előadás szerkesztett, jegyzetekkel ellátott és tanulmányá bővített szövege.

BEVEZETÉS

Ravasz László igehirdetőként a legritkább esetben okozott csalódást a hallgatóinak, ám 1936. augusztus 29-én Baltazár Dezső tiszántúli püspök temetésén kibebbfajta botrány tört ki a búcsúbeszéd kapcsán. Már a textusválasztás is felbőszítette az elhunyt püspök kiterjedt rokonságát: Ravasz Lk. 11: 21–23. alapján beszélt Baltazárról, mint az „erős fegyveres”-ről.³ Maga a prédikáció alapvetően pozitív színben tüntette fel a harcos, küzdelmeket vállaló püspököt, ám a textus eredeti jelentése – mely szerint az „erős fegyveres” valójában Krisztus ellensége, Belzebúb, tehát maga a Sátán, akit a Megváltó legyőz – bántóan negatív előjelet, értékítéletet tett a püspök méltatása mellé.⁴ Nem lehet bizonyosan megállapítani, hogy szándékos, ám bujtatott formában elhelyezett kritikaként, vagy pedig pusztán egy félreérthető, kissé tapintatlan textusválasztásként kell értékelnünk a történetet. Ravasz azonban néhány hónappal később, a Dunamelléki Egyházkerület közgyűlésén felolvasott püspöki jelentésében még határozottabban fogalmazta meg mindazt az ellentmondást a baltazári életművel kapcsolatosan, amire a búcsúbeszédében legfeljebb csupán áttételesen utalhatott:

„Azt a nagy történelmi erőt, amelyet magyar református egyháznak neveztek, ő [Baltazár Dezső – Sz. L.] akarta időszerűvé s ezáltal politikai tényezővé tenni; ebben az időszerűségben rejtett küzdelme és tragikumja, mert vagy előbb járt, vagy elkészt a pillanattól. [...] Ezért pályája – sikereiben és csalódásaiban egyaránt – annak a nagy igazságnak az előkészítése, hogy az egyházat mindig lélekben kell erősíteni. Politikai eredményekből visszahárulón az egyház sohasem jut belső értékekhez, sőt ráfizeti a múlóra az örökkévaló; de a Lélek belső javainak öntudatos és tényleges birtoklása az egyház közéleti és nemzetnevelő súlyát és tekintélyét rendkívüli módon meggyarapítja.”⁵

Ravasz kritikája tehát elsősorban tiszántúli püspöktársa politikai-közéleti tevékenységét illette, melyet alapjaiban elhibáztottnak, félreértésen alapulónak tartott. Mint látjuk majd, ez a felfogása az idő múlásával csupán annyiban módosult, hogy Baltazár tevékenysége mögött mélyebb összefüggéseket vélt felfedezni.

Baltazár és Ravasz személyes kapcsolatára, bár az majd három évtizeden át tartott, szinte végig egyfajta felemás kommunikáció, sokszor bizalmatlanság, valamint a nyilvánosságot kerülő, bujtatott kritika volt jellemző. Jól kifejezi mindezt, hogy Ravasz püspöki hivatali íróasztalában egészen Baltazár haláláig meglapult

3 A Ravasz által használt Károli-fordítás szerint a 21. vers így hangzik: „Az erős fegyveres őrizi az ő palotáját, amije van, békességben van.” A 2014-es RÚF szövege szerint: „erős ember fegyverrel”.

4 RAVASZ László: Az erős fegyveres, in: uő: *Legyen világosság. Beszéddek, írások*, 2. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1938. 356–362.

5 RAVASZ László: XV. püspöki jelentés, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténelmi Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 282.

egy bizalmas, néhány példányban elkészült majd harminc oldalas szöveg, mely a tiszántúli püspök politikai tevékenységét dokumentálta, annak vélt politikai természetű bűneit és árulásait taglalta hosszan.⁶ Szerzője az a Bernát István volt, aki a konzervatív kálvinista megújulás egyik mára kissé elfeledett, de a korszakban ismert, agilis vezetőjeként Baltazár személyes ellenfele volt a századfordulótól kezdve.⁷ A Bernát által szűk körben terjesztett (Balogh Jenő főgondnok bizonyosan ismerte) pamflet, melyet mintegy bármikor bevethető megsemmisítő erejű politikai fegyverként őrzött Ravasz, majd csak Baltazár halála után nem sokkal került a püspöki levéltárba.

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon csupán két ambiciózus egyházi vezető személyes ellentéte húzódott meg a kettejük közötti nézeteltérés mögött, vagy pedig ennél többről: kétféle lelkészi, egyházvezetői felfogásról, esetleg a magyar kálvinizmus (legalább) kétféle lelki alkatáról, identitásáról beszélhetünk? Elsőként röviden bemutatom Baltazár Dezső és Ravasz László pályaképét az első világháború végéig, majd a református közösséget az 1910-es évekre belülről feszítő kérdések okairól, az egyház sajátos közéleti-politikai zsákutcába kerüléséről, és az ennek kapcsán megfogalmazott választási lehetőségekről lesz szó. A tanulmány második felében pedig Baltazár és Ravasz eltérő politikai tevékenysége, szerepvállalása kerül nagyító alá, a tiszántúli püspök aktívabb politikai tevékenysége és szűkebb körű ismertsége révén ezúttal az ő személye kap nagyobb teret az elemzés során.

BALTAZÁR DEZSŐ ÉS RAVASZ LÁSZLÓ PÁLYAKÉPE

Baltazár Dezső 1871-ben született egy eredetileg evangélikus értelmiségi családban – csak édesapja tért át reformátusnak, feltehetően a házassága érdekében.⁸ Klasszikus debreceni pályafutás az övé: partikuláris iskola, majd az ősi Kollégium, teológiai tanulmányok, magántanári szolgálat, németországi peregrináció, és – ez már a kivétel – a jogi doktorátus megszerzése a fővárosban. Rövid minisztériumi kitérő után, egy sikertelen teológiai tanári pályázatot követően Baltazár lelképásztornak állt, először Hajdúszoboszlón, majd szülővárosában, Hajdúböszörményben szolgált. Gyorsan lépdelt a ranglétrán: 33 évesen már esperes, zsinati tag, országosan ismert lelkész, aki tudatosan választott olyan témákat, ügyeket, melyek a reflektorfénybe helyezték a személyét. Foglalkozott az egyházi adózással, a tanítók helyzetével, ő lett az egyik első szociáldemokrata lelkész, végül legmélyebben

6 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) C/141. 8. d. [Bernát István]: Bizalmas adatok B[altazár] D[ezső] tiszántúli református püspök jellemzéséhez és politikájához.

7 Szász Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 185–196.

8 Az életút legújabb feldolgozása: Szász Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, 2021.

a lelkészi kar megbecsültségével, állapotával, a „közpapok” anyagi elismertségével. 1907-ben az Országos Református Lelkészegyesület elnöke lett, innen pedig egyenes út vezetett a tiszántúli püspöki székbe. Ugyan 1908-ban, első alkalommal a konzervatív körök Tisza Istvánnal az élükön még megakadályozták a megválasztását, ám 1911-ben szinte teljes egyhangúsággal nyerte meg a püspökválasztást. Baltazár úgy lett püspök, hogy sokan az antiklerikális, progresszív liberális irányzat vezetőjét látták benne. Móricz Zsigmond szerint 1913-ban a protestantizmust – tulajdonképpen a magyar kálvinizmust – három lelki, szellemi típus küzdelve határozta meg: ezek a tatarozó, a renováló és a romboló. Az irányokat megtestesítő vezetők pedig az író szerint Tisza István, Baltazár Dezső és Szabó Dezső voltak. Ugyan a programjára nézve sokat nem tudott elmondani Móricz, de részéről a bizalom már megvolt a két szélsőség között álló ifjú tiszántúli püspök irányában.⁹ Baltazár ebből a bizalomból is táplálkozva úgy volt 1918-ig a református egyház legbefolyásosabb vezetője, hogy csupán a világháború utolsó évében lett formálisan is az egyház első embere, konventi és zsinati elnök.

Ravasz László 1882-ben született Bánffyhunyadon, egy eredetileg marosszéki székely család tagjaként. Iskoláit szülővárosában, majd Székelyudvarhelyen végezte, ezt követően Kolozsváron a református teológiai fakultáson tanult, valamint az egyetemen hallgatott főként filozófiai tárgyakat. A hazai tanulmányait Baltazárhoz hasonlóan Németországban egészítette ki, az 1905/06-os tanévet a berlini egyetemen töltötte. Néhány évig püspöki titkárként dolgozott Bartók György mellett, majd pedig principálisa és egyben apósa, a püspök rosszallásától kísérve 1907-ben az alma mater, a kolozsvári teológiai akadémia gyakorlati teológiai tanszékének professzorává választották meg. Tanárként szolgált egészen 1921-ig, amikor a dunamelléki református egyházkerület püspökévé választották és elhagyta szűkebb hazáját, Erdélyt, hogy Budapestre költözzön.¹⁰

Kettejük kapcsolata az 1910-es években kezdődött el. Bizonyos értelemben ugyanis Baltazár fedezte fel Ravasz Lászlót is, hiszen az akkor még inkább csak Erdélyben ismert, fiatal teológiai tanárt ő bízta meg a patinás, ám ekkorra kissé megszurkült *Protestáns Szemle* szerkesztésével 1914-ben. A következő évben azonban már le is akarta váltani őt, amit Ravasz mintegy a munkája elismeréseként vett tudomásul.¹¹ Mi történt ez alatt az idő alatt? Az egyháztörténet-írás leginkább Ravasz László konzervatív fordulataként írja le a folyamatot, amit többek között később a szabadkőműveségből való kilépése is jelzett.¹² A világháború végéig ez az ellentét még viszonylag mérsékelt, egyházon belüli konfliktusnak bizonyult, mely elsősorban a liberalizmus értelmezése körül forgott. Nagyjából a világháború közepére, 1916/17-re tehető, hogy a magyar társadalom és azon belül a refor-

9 MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 6(1913/16), 215–216.

10 HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016, 25–137.

11 TÖKÉCZKY László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919), *Protestáns Szemle*, 1(1992/1), 15–16.

12 HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 50(2005/1), 104–113.

mátus egyház is két ellentétes csoportra szakadt szét.¹³ Ez az ellentét áttételekkel, de megmaradt a két világháború közötti időszakban is. Ez az egyházon belül is leképeződő törésvonal adja meg a két püspök közötti ellentét, habitusbeli különbség hátterét. Éppen ezért érdemes röviden meghatározni, hogy miben is állt ez az eszmei, ideológiai krízis, mely begyűrűzve az egyházon belül is érezte a hatását, mielőtt kettejük eltérő közéleti szerepvállalását ismertetnénk.

A LIBERÁLIS PROTESTANTIZMUS KRÍZISE A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

Az I. világháború időszakára kifulladt a reformkor óta meghatározó liberális eszmeiség. A politikai paletta egésze meg volt róla győződve, hogy a liberalizmus válságban van, csak éppen nem tudták, merre van a megoldás, vagy pedig mást értettek a probléma okai alatt és máshol keresték a gyógyírt. A protestantizmust azért érintette súlyosan ez a kérdés, mert az egyenjogúságát a liberális eszmének köszönhette, amely mellett legkésőbb 1848 óta érthető okokból a legtöbb iránya elköteleződött.¹⁴ A progresszív oldal a liberalizmus meghaladását, továbbfejlesztését tűzte ki célul. Tervei között szerepelt a választójog kiterjesztése; egyház és állam fokozatos szétválasztása; állami, világnézetileg semleges iskolarendszer kiépítése; valamint a nagybirtokrendszer korlátozása. A magyar társadalomfejlődés feudális jegyeinek kritikáját politikai síkon talán a polgári radikálisok és a szociáldemokraták képviselték a legegységesebben.¹⁵

A konzervatív körök a liberalizmus válságát annak átfogó kritikájára kívánták felhasználni. A magyar polgárosodás felemás, problémás oldalait hangsúlyozták, többek között a zsidóság aránytalannak tartott térnyerését a polgári hivatásokban, egyúttal pedig óvtak a forradalomtól, leginkább a fokozatos, organikus fejlődés iránt mutattak hajlandóságot. A konzervatív oldal elsősorban az ipari nagytőke és a bankszektor irányában fogalmazott meg kritikát, számos képviselője a nagybirtokrendszerben nem ellenséget, hanem a társadalmat megtartani képes szövetségest látott. 1918 előtt a konzervatív vélemények talán legartikuláltabban a Katolikus Néppárt és az agráriusok soraiban kaptak hangot.¹⁶

A politikai katolicizmus térnyerésével párhuzamosan értelemeszerűen vetődött fel a protestantizmus politikai képviselőjének kérdése. Az előbbi, a politikai ka-

13 SZÁSZ, Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumjahr und der ungarische Protestantismus, in: Ilic, Angela; Kühner-Wielach, Florian; Samide, Irene; Zigon, Tanja (szerk.): *Blick ins Ungeheure. Visionen und Utopien in Donau-Karpatenraum 1917 und danach*, Regensburg, Friedrich Pustet, 2019, 182–202.

14 ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarbani protestáns egyház története*, Budapest, Athenaeum, 1907, 727–743.

15 LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat.” in: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008, 15–104.

16 SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003.; KLESTENITZ Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*, Budapest, Századvég, 2020, 21–34.

tolícizmus fogalma régi és bevett a történeti szakirodalomban, a politikai protestantizmus meghatározása ellenben nem véletlenül sokkal kevésbé használatos.¹⁷ A nemzetközi szakirodalom is küzd a kérdéssel, nehezen kategorizálhatóak ugyanis a protestantizmus politikai megnyilvánulásai, mert az a tapasztalat, hogy a protestánsok ott sem alakítottak felekezeti pártokat, ahol egyébként többségben lettek volna. Míg a katolikusok többnyire megpróbálták erősen katolikus színezetű pártokat létrehozni, addig a protestánsok világnézeti alapon csatlakoztak a különféle pártalakulatokhoz, ezért elkötelezett protestánsok egymással világnézeti szemben álló pártokban is megtalálhatóak voltak.¹⁸ Mindez talán magyarázattal szolgál Sebestyén Jenő kudarcára nézve, aki az I. világháborút követően a Kálvinista Politikai Szövetség létrehozásával tett kísérletet általa világnézeti névvel nevezett, de a szélesebb közvélemény által felekezeti néven értelmezett politikai szervezet alapítására.¹⁹ A világháborút megelőzően Baltazár többször is nekigyürközött egy szélesebb alapokon nyugvó antiklerikális, főképp egyházpolitikai célokért küzdő ernyőszervezet létrehozásának, ám a tervbe vett, végül 1917-ben megalakult Protestáns Szövetséget elsodorta a világháború végének kataklizmája, de fontos megjegyezni, hogy még a protestánsok sem támogatták egységesen a gondolatot.²⁰ A világháborút megelőzően a magyar kálvinizmus mintegy két erős politikai pólus között találta magát, mindkét oldal hívásának, vonzásának erejétől pedig a református közösség belső feszültsége jutott el 1918/21-re a belső szakadás szélére.²¹ A diagnózis terén viszonylag egyöntetűen elfogadott volt a megállapítás, mely szerint a magyar kálvinizmus önmagában nem tud megállni, valamelyik oldal mellett el kell köteleződnie. Érkezett hívás, illetve a Kálvin Szövetség képében szervezeti keretei is kiépültek a konzervatív megújulási kísérletnek, mely a túlhajtott liberalizmus veszélyeire hívta fel a reformátusok figyelmét.²² A másik oldalon pedig a polgári radikálisok tapogatóztak a politikai katolicizmus térnyerését aggódva figyelő református lelkészek irányában.²³ Ugyan a Baltazár Dezső által vezetett Országos Református Lelkészegyesület végül szervezeti szín-

17 GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*, Budapest, Kossuth, 1977.

18 KAISER, Jochen-Christoph: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus, in: Uő: *Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte*, Konstanz, UVK, 2008, 27–38.

19 LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Gondolat, 2021, 27–28.

20 BIHARI Péter: *Lövészárkok a határszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*, Budapest, Napvilág, 2008, 80.; *Debreceni Protestáns Lap*, 27(1907/50) 780–782.; *Budapesti Hírlap*, 37(1917/244), 1917. nov. 2., 6.

21 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 208–265.

22 SZÁSZ: *Konzervatív kálvinizmus*, 185–196.

23 Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz, 1904. okt. 9.; Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, 1904. okt. 16, in: LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*, Budapest, Magvető, 1991, 44–47.; Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: T-REL) I. 18. b. 1. d. 45. Ráczy Gyula levele Baltazár Dezsőhöz, 1907. okt. 17.

ten nem kapcsolódott a progresszió irányvonalához, ám értékválasztásait tekintve kétségtelenül sokkal közelebb állt ez utóbbihoz.²⁴

A kortársak úgy érezték, hogy a reformátusoknak tehát választaniuk kell a két oldal között, és ezt a döntést meg is hozták, ki-ki neveltetése, szellemi öröksége, preferenciái által, de az bizonyos, hogy a két erős mágneses mező mintegy szétszakította a protestáns közösséget is.²⁵ Innen megközelítve érthető meg többek között az az ellentét, mely Baltazár Dezső és Ravasz László között a Horthy-korszakban is kitapinthatóan fennállt. Az alábbiakban elsősorban az egyház és a politika kapcsolatának kérdéskörére fókuszálva vizsgáljuk meg kettejük felfogásának különbségeit.

BALTAZÁR DEZSŐ ÉS A TISZÁNTÚLI KÁLVINIZMUS POLITIKAI IDENTITÁSA

Baltazár Dezső, rajta keresztül pedig a Tiszántúl jelentős része, de országosan is a vidéki protestantizmus számottevő hányada az antiklerikális progresszió követelései mellett tört lándzsát. Ez az oldal dominálta 1918/19-ig az egyházi közbeszédet, amikor azonban számosan „megégették” magukat, a végül elbukott forradalmi mozgalmakat is támogatták több-kevesebb intenzitással. Közülük többeket el is távolítottak a rendcsinálás időszakában pl. Zoványi Jenőt, Jánosi Zoltánt, valamint több sárospataki és debreceni teológiai tanárt.²⁶ Nem is csoda, hogy ez a lazább csoportosulás aztán a Horthy-korszakban leginkább utóvédharcokra kényszerült a jobboldali irányzat megerősödésével. Baltazár is csak nehezen kerülhetett el a lemondást, sokáig billegett alatta a püspöki szék.

Baltazár kacskaringós politikai pályájának döntései mögött egy lelki-szellemi arcél, egy sajátos református identitás kérdésfelvetései húzódnak meg. Nehéz egy közösség száz évvel ezelőtti kollektív mentalitását, identitáselemeit megragadni, de a korabeli források alapján úgy látszik, mintha a 19. század végétől a Tiszántúl és Debrecen reformátussága elbizonytalanodott, korábbi magabiztosságát elveszítette volna.²⁷ Az addig a saját otthonában megkérdőjelezhetetlenül domináns reformátusságot versenyre kényszerítette egy dinamikus növekvő katolikus közösség, mely intézményeket létesített, társadalmi szereplővé vált – és növekedett. Baltazár maga országos visszhangot kiváltva nyilatkozta az 1930-as évek közepén:

24 BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014, 77–83.

25 JÁNOSI Zoltán: *Mi ezéltől és kikékel szövetkezzenek a protestánsok?* Debrecen, 1914.

26 KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 63–64., 160–161.

27 IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002, 114–115., 163–164., 227–231.; FAZAKAS Gergely Tamás: *A debreceniség mintázatai: városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.

„Debrecen megszűnt a kálvinizmus bevehetetlen fellegvárának lenni.”²⁸ Ellenben a református közösség hiába növekedett abszolút számban, arányaiban egyre kisebbé vált a városon belül. Ezzel párhuzamosan pedig a főváros hihetetlen tempójú növekedésével együtt a budapesti református közösség is egyre jelentősebbé vált, a gyarapodás üteme pedig Trianon után fel is gyorsult, ráadásul a kényszerűen vagy önként betelepülők általában tevékeny, életerős, dolgozni akaró emberek voltak.²⁹ Baltazár személyesen is úgy érezte, hogy háttérbe kerül az országosan is ünnepeelt Ravasz Lászlóval szemben, mindezt a hátrátételt talán érzékletesen mutatja meg az a tény, hogy a rádió 1925-től sugárzott református istentiszteleteket, de Debrecenből először csak 1934-ben.³⁰ Amikor Baltazár az első rádioprédikációját mondta el 1932-ben, ráadásul egyébként éppen Budapesten, akkoriban Ravasz már a századikon is túl volt.³¹ Sok szempontból tehát egyértelműen perifériává vált Debrecen Budapesthez képest még a református egyházon belül is. A saját otthonában és országosan is versenyre kényszerített debreceni reformátusság az igazi kihívást elsősorban mégis a katolicizmussal szemben érezte. Házon belül ők jelentek meg, egyelőre még jelentéktelen, ám folyamatosan erősödő, egyre magabiztosabb kihívóként.³² Ellenben azok a kihívások, amelyekkel a fővárosi keresztyénség nézett farkasszemet: az erős, szekularizált munkásság; a nagyszámú, liberális és az egyháztól elidegenedett polgárság, nos, ezekkel Debrecenben csak kisebb mértékben kellett számolni. A debreceni reformátusok a helyi zsidó nagypolgársággal egyébként is hagyományosan jó kapcsolatot ápoltak.

Baltazár számára a politikai és a gazdasági szféra az egyház kiemelt érdekérvényesítési területe volt. Saját magára a környezete és önmaga is politikusként tekintett, formálisan ez abból is adódott, hogy 1918-tól főrendiházi, majd később felsőházi tag is volt. Egyházi vezetői és politikusi működése szinte elválaszthatatlan egymástól. A politikával való sajátos kapcsolatát elég talán csak azáltal érzékelteni, hogy röviden felvázoljuk a politikai pályáját kronológiai sorrendben.

A későbbi püspök a függetlenségi párt hajdúsági exponenseként indult, majd 1904-ben a Mezőfi Vilmos által vezetett Újjászervezett Szociáldemokrata Párt tagja lett. Ez a párt a Magyarországi Szociáldemokrata Pártból vált ki, majd pedig agrárszocialista pártként működött, főleg a Tiszántúlon.³³ Baltazár a függetlenségi párttagságát, megyei pártalelnökségét csak 1913-ban adta fel, amikor ugyan függetlenként, de a Tisza István-féle Munkapárt támogatásával indult a nyírbátori

28 *Magyarország*, 42(1935/2) 1935. jan. 3. 8.

29 KÓSA László: Bevezetés. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 11–35.

30 KLESTENITZ Tibor: A láthatatlan templom. A magyar protestantizmus és a rádiós műsorszórás kezdetei, *Valóság*, 64(2021/9), 61–70.

31 *Budapesti Hírlap*, 52(1932/250), 1932. nov. 8. 6., *Kálvinista Szemle*, 13(1932/18), 142.

32 KOVÁCS Sándor: A katolikus Debrecen, *Korunk Szava*, 5(1935/13), 225–226.

33 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 87–121.

képviselőválasztáson, ám csúnyán el is bukott.³⁴ A világháború végéig Tisza híve maradt, majd a forradalmi idők kavargását követően a Horthy-rendszer ellenzékében találta meg a helyét. A fajvédők filoszemitizmusa miatt, a konzervatív katolikusok pedig az antiklerikális liberalizmusa miatt támadták. Ennek a harcnak az egyik korai epizódja volt a debreceni templomgyalázás. 1921 januárjában betörtök a debreceni Nagytemplomba, bemocskolták Baltazár padját, énekeskönyvét és a falakra több helyen is „Üsd a reformátust!” szövegű feliratot firkáltak fel.³⁵ Mindez nemhogy akadályozta volna, sokkal inkább katalizálta Baltazár politikai aktivitását, hiszen hetekkel később már egy baloldali, ellenzéki blokk egyik alapítója lett, ez volt a Polgárok és Munkások Szövetsége, fővárosi liberális pártok és az MSZDP részvételével.³⁶ Ráadásul – dacára annak, hogy 1918 őszén maga is részt vett a köztársaság kikiáltásán – Baltazár közeledett azon liberálisok köréhez, akik a formálódó Horthy-rendszer túlkapásaival szemben a legitimizmusban láttak menedéket.³⁷ Miután az ellenzéki összefogás főképp a fővárosi helyhatósági választások lesújtó eredménye miatt szétesett, többekkel együtt Baltazár is belépett 1926-ban Bethlen István kormánypártjába.³⁸ A miniszterelnök a kibékülés jegyében vállalta a cívisváros egyik képviselői mandátumát, illetve a helyi zsidóság felé is gesztusokat tett.³⁹

Mindennek dacára a püspök csupán 1929-ig maradt a kormánypártban, mert ekkor ismét lehetőséget látott az ellenzéki politikában, amit Lord Rothermere külföldről, a gazdasági válság miatti elégedetlenség belföldről támogatott. Saját programot adott, illetve a nyugtalan kisgazdákra alapozva kívánt pártot alapítani, Nagy Magyar Függetlenségi Párt néven, mindemellett pedig külföldön, francia és brit képviselőknél házalt és keresett szövetségeseket. Számos liberális kortársához hasonlóan meg volt győződve róla, hogy az ország csak akkor bízhat a revízió külföldi támogatásában, ha előbb demokratikus reformokat visz véghez. A külföldi partnerek viszonylag széles skálán helyezkedtek el, míg Franciaországban a protestáns képviselőket próbálta meggyőzni róla, hogy milyen elmaradt klerikális ország Magyarország, addig Nagy-Britanniában a munkáspárti képviselőkhöz éppen Garami Ernő adott neki ajánlólevelet. Főképp ezekből a külpolitikai akciókból fakadtak a belpolitikai és egyházon belüli krízisek. Bethlen a felsőházban támatta meg, kitergetve nyugati tárgyalásainak anyagát, hazaárulással vádolva őt.

34 SZABÓ Lajos: *Mit akar dr. Baltazár Dezső püspök?* Nyírbátor, 1913.; *Debreceni Független Újság*, 11(1913/171), 1913. aug. 5. 2.; *Az Újság*, 11(1913/185), 1913. aug. 5. 3–4.

35 VESZPRÉMY László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszüлдülésének története*, Budapest, Jaffa, 2021, 61–67.

36 L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.)*, Budapest, Akadémiai, 1980. 35–40.; L. NAGY Zsuzsa: *Egy poltiikus polgár portréja. Rassay Károly*, Budapest, Napvilág, 2006. 40–41.

37 BALTAZÁR Dezső: Legitimizmus – liberalizmus, *Reggeli Hírlap*, 30(1921/240), 1921. okt. 23. 5.; Baltazár Dezső a politikai helyzetről, *Egyetértés*, 3(1921/224), 1921. okt. 5. 1.

38 *Pesti Napló*, 77(1926/271), 1926. nov. 28. 5.

39 *Esti Kurír*, 4(1926/240), 1926. okt. 20. 4.

A kormányzó bátyja, aki ráadásul Baltazár mellett a tiszántúli főgondnok volt, tiltakozásképpen lemondott, ráadásul az összes magyarországi református püspök és főgondok levélben szólította fel a püspököt, hogy fejezze be a politikai tevékenységét. Végül formális kibékülés lett az „affér” vége, ám Baltazár komoly presztízavesztéseget szenvedett. A kormányzótól kapott ugyan egy szép érdemrendet, vele együtt az excellenciás úrnak kijáró megszólítást, ám végül mégis álláspontja feladására kényszerült és visszalépett a kormánypártba.⁴⁰

Politikai pályája azonban tartogatott még egy vargabetűt, hiszen Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején ismét kilépett a kormánypártból, saját ambícióin túl elsősorban az önkormányzatiságot korlátozó politikai nyomás,⁴¹ különösen is a Vásáry István debreceni polgármester, a püspök rokona és szövetségese ellen megindított politikai eredetű támadás motiválta mindebben.⁴² Végül a gazdasági válság miatt elégedetlen kisgazdákból kívánt pártot szervezni, ami ismét sikertelennek bizonyult. Egyrészt a konkurens kisgazda-vezetők féltékenysége, másrészt a kormányzati nyomás miatt a püspök újonnan visszavonulót fűjt és visszalépett a kormánypártba.⁴³ Ezt követően immár haláláig ott is maradt, utolsó éveiben a politikai aktivitása leginkább a Debrecenben is erős nyilasmozgalommal szembeni fellépésből állt.⁴⁴ Mindez az összesen mintegy 9-10 pártváltás önmagában is szépen illusztrálja az egyház és politika kapcsolatának útvesztőit egyetlen egyházkormányzói életút kapcsán. Az ideológiai szempontból is rendkívül színes politikai pálya velejárói, a korteskampányok, hírlapi csaták, nagygyűlések, interpellációk és botrányok sora ásta alá a kortársak szemében Baltazár és rajta keresztül az egyház hitelességét. A politikai tevékenységét baráti oldalról is érte kritika. A püspök 1913-as hirtelen pártváltása és nyírbátori fellépése nyomán fogalmazta meg az érte és miatta aggodó református hívek gondolatait Kiss Ferenc későbbi debreceni teológiai professzor.

„Kétségbe ejtettél leveleddel: a debreceni püspök mint képviselőjelölt s a mai parlamenti viszonyok között mint képviselő! Gondolatnak is elviselhetetlen. [...] Hónapokon át hurcolják tisztes nevedet s még tisztesebb állásodat az ország minden újságján, minden kaszinójában, minden piacán; jámbor, becsületes kálvinista lelkek borzadnak meg a hírre, hogy a hazaárulók és önboldogulók dervis csapatába állottál [...]” – írta bizalmas levelében.⁴⁵

40 SZÁSZ Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*. 2019, 2. kötet, Budapest, KRE, 2020, 145–162.

41 VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. [Pécs], Kronosz, 2018, 433.

42 VERESS Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, Csokonai, 1999, 55–165.

43 *Pesti Napló*, 86(1935/113), 1935. máj. 18. 2.; *Pesti Napló*, 86(1935/115), 1935. máj. 21. 9.; *Debreceni Független Újság*, 31(1935/113), 1935. máj. 18. 5.

44 SZÁSZ: *Baltazár Dezső*, 348–356.

45 TtREL I. 1. e. 14. d. 1109/1913. Kiss Ferenc levele Baltazár Dezsőhöz, 1913. júl. 19.

Az egyházon belüli botrányok kialakulását bizonyosan elősegítette, hogy Baltazár egyáltalán nem kívánta politikai pályáját elválasztani a püspöki szolgálatától. Sokszor használt módszere volt, – értelemszerűen szerepfelfogásából adódóan: hiszen püspökként politizált, és nem pedig annak ellenére –, hogy ha politikai ellenfelei támadták, akkor megpróbálta azt a református egyház elleni támadásként feltüntetni. Ez akkor okozott igazán kellemetlen, már-már pikáns helyzeteket, amikor például a szintén református Bethlen István miniszterelnök, illetve többek között a saját elnöktársa, a tiszántúli főgondnok állt vele szemben. Ezért a szerepfelfogásáért többen is kritizálták a korszakban, próbálták rámutatni arra, hogy igazából személyes politikai tevékenységről, ambícióról van csupán szó, nem pedig egyházi megbízatásról.⁴⁶ Másik oldalon ellenben alkalomról alkalomra több tucatnyi presbitérium bizalmi nyilatkozata töltötte meg a püspök mögött álló lapok hasábjait egy-egy politikai akció nyomán.⁴⁷ Némileg joggal vetődhet fel a kérdés, hogy volt-e egyáltalán ezen a kacskaringós politikai útvonalon bármilyen szilárd alapérték, egy ambiciózus püspöki személyiségen túl? Az egész pályát szem előtt tartva több ilyen is található: 1. a politikai katolicizmus előnyomulásától való félelem, mely mintegy érzékeny műszerként reagált bármiféle elmozdulásra a felekezeti egyensúly terén. 2. Az egyház anyagi és politikai érdekeinek képviselője. Amikor ezeket a kézzel fogható vagy szimbolikus tőkéket veszélyben érezte, rögtön erővel lépett fel. 3. Liberális szabadságjogok, mint a sajtószabadság, gyülekezési szabadság, polgári jogegyenlőség védelme. 4. Baltazár filozofizmus, mely az esetében politikai rendszereken átívelő jelenség, amelynek képviselőtéért komoly áldozatokra is képes volt, támadásokat is vállalt. Harcolt a numerus clausus ellen, az 1920-as években a fajvédőkkel, a következő évtizedben a kibontakozó nyilasmozgalommal, de még a német náciikkal szemben is publikált külföldön egy vitairatot.⁴⁸ A zsidósággal való kapcsolatában a személyes vonzalma, szimpátiája is fontos tényező volt, jó barátai voltak mindenféle zsidó politikai és vallási irányzatból,⁴⁹ egy alkalommal odáig is elment, hogy még – több kortárs értelmezése szerint – a zsidómisszió jogosságát is megkérdőjelezte.⁵⁰ Talán nem is csoda, de mindenesetre jellemző kettejük különböző hozzáállására, hogy az áttérni vágyó zsidók Baltazárt szinte sosem keresték fel, hanem – püspöki levelezése tanúsága szerint – inkább Ravasz Lászlónál jelentkeztek, ellenben a kiugrani vágyó kato-

46 Baltazár egyik legerősebb kritikus, Milotay István megfogalmazásában a püspök „ezekben a harcokban sárosan vonszolta a legszebb egyházi méltóság palástját s megbízatás nélkül egyik kudarcból és szegényből a másikba hurcolta a reformátusság nevét és drága érdekeit.” Milotay István: Debrecen, *Magyarország*, 2(1921/24), 1921. jan. 30. 1.; SZÁSZ: *Baltazár*, 256–257.

47 A nyírmeggyesi presbitérium dr. Baltazár Dezső püspökhöz, *Debreceni Protestáns Lap*, 40(1920/47) 1920. nov. 13. 189–190.

48 BALTHAZAR, Desider: Christentum, Rassenwahn, Judenverfolgung, in: *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*, Luzern, Vita Nova Verlag, 1935, 11–28.

49 SÍRÓ Béla: A liberális püspök és a cionizmus, *Szombat*, 4(1992/4), 27–29.; SÍRÓ Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság, *Debreceni Szemle*, 1(1993/2) 228–237.

50 BALTHAZAR Dezső: Az Egyenlőség szerkesztőjének. Teljes levél, *Egyenlőség*, 51–52(1931–32/28), 1.

likus papok és szerzetesek az ország minden szegletéből a tiszántúli püspöknél kopogtattak támogatásért, amit rendszerint meg is kaptak.⁵¹

RAVASZ LÁSZLÓ PÜSPÖKI SZEREPELFOGÁSA

Ravasz Lászlót 1921-ben választotta meg a dunamelléki egyházkerület püspökének, és már beiktatása alkalmával leszögezte, hogy egyházvezetői szolgálatát milyen hangsúlyok mellett kívánja folytatni. „Magamat a dunamelléki ref. egyházkerület főpásztorául érzem, mert a papságnak a legértékesebb és legnemesebb tartalmát a pásztorság adja. Bennem nem a kormányzó, nem a financier, nem a politikus, nem a közjogász fog érvényesülni, én azt akarom, hogy a pásztor érvényesüljön. Ezekre az utóbbi funkciókra nálamnál ezerszer különb egyéniségek állanak rendelkezésre.”⁵² Ravasz számára a pásztori, igehirdetői identitás pályája későbbi szakaszaiban is meghatározó maradt. Baltazárral ellentétben a napi politikától rendszerint távol tartotta magát, pártpolitikai küzdelmekbe nem bonyolódott, kereste a modus vivendit az éppen aktuális kormánnyal. Emellett megpróbálta a hivatalos egyháztól és annak tisztviselőitől, a lelkészi kartól a társadalmi, politikai kérdéseket távolabb tartani, ezek tárgyalására az egyház mellett működő egyesületeket tartotta megfelelőbb fórumnak.⁵³ Amikor azonban szükségesnek érezte a fellépést, akkor cselekedett, az egyház érdekében, ám egyúttal a legtöbb esetben a kormányt támogatva. Így tett főgondnokával, Teleki Józseffel együtt, amikor 1930-ban – a Bethlen–Baltazár „affér” idején – nyilatkozatban tiltotta meg az egyházkerület presbitériumai számára a kérdés napirendre vételét.⁵⁴ Lépésével egyértelműen, ha formálisan passzív módon is, de mégis Bethlen István mellett tette le a voksát, amikor megakadályozta a presbitériumokat abban, hogy kiálljanak Baltazár mellett. Ha szükségesnek érezte, személyesen is fellépett – leginkább csak bizalmas úton – egy-egy mandátum vagy választókerület ügyében is, hogy általában a kormánypártnak megfelelő döntés szülessen. Így kérte fel például 1926 végén Eöri Szabó Dezső református lelkészt, aki a kormánypártból kilépett, és Bethlen István ellen fordult, hogy vonuljon vissza a politikától és ne induljon a következő választáson. Eöri Szabó anyagi kompenzáció esetén vállalkozott is a visszalépésre.⁵⁵

51 Baráth Mihály önéletrajza, in: SZABADI István (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 2. kötet, Debrecen–Nagyvárad, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár – Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltár, 2016. 334.

52 Dr. RAVASZ László püspöki székfoglaló beszéde, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100*, 67–68.

53 KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 554–558.

54 A Dunamelléki Egyházkerület Elnöksége a Baltazár-Bethlen ügyről, *Református Figyelő*, 3(1930/31), 368–369.

55 RL A/1C Elnöki iratok. 10. d. 1926/1476. Eöri Szabó Dezső levele Ravasz Lászlóhoz. 1926. dec. 5.

Ravasz a Horthy-korszakban még gyakran hangoztatott erdélyi származásával is integráló szerepet töltött be a kormányokon átívelő politikai kurzus revíziós gondolatának megtestesítőjeként,⁵⁶ míg vele szemben Baltazár erősebben épített saját imázsának kialakításában is az üldöztetés és a (vallás)szabadságért folytatott küzdelem szimbólumaira, így hangsúlyozta felmenői között a hajdúk és a gályarab-prédikátorok jelenlétét.⁵⁷ Ravasz szellemi-lelki vezetőként volt jelen a Horthy-korszak konzervatív politikai rendszerében, méltatói a Horthy- és Bethlen-korszak elnevezéseken túl, mint a rendszer stabilizáló tényezőjét emelték ki a Ravasz László-korszakot az egyházkerület és az országos egyház életében. A püspök közéleti megnyilvánulásai közül talán csak a zsidótörvények felsőházi tárgyalása során elmondott előbb támogató, majd elutasító hangú beszédei azok, amelyek a korszakban is nagyobb visszhangot váltottak ki, és azóta is vitákat, nem egy esetben pedig elmarasztaló ítéleteket generálnak.⁵⁸

Tiszántúli kollégájával ellentétben megadatott számára, hogy aktív püspöki szolgálatát követően reflektáljon az általa átéltekre. Az 1960-as években megfogalmazott, és csupán évtizedekkel később publikált visszaemlékezések a korábban idézett, Baltazárral kapcsolatos karcosabb, polemikusabb szövegekkel szemben már letisztultabb, árnyaltabb megfogalmazást, a mélyebb összefüggések iránti nyitottságot tükrözik. Visszaemlékezéseinek minket érdeklő részleteiben kifejti, hogy meglátása szerint a magyar kálvinizmusnak két nagy csoportosulása, nagyjából földrajzilag is körülhatárolható egysége létezett hagyományosan: a dunai és a tiszai kálvinizmus. A dunamelléki egyházkerület a Dunántúllal, illetve Tiszántúl a tiszáninneni egyházkerülettel karöltve képezte a két egységet. Érdemes a visszaemlékezéseiben a két püspök, illetve az általuk vezetett két egyházkerület eltérő attitűdjéről, értékválasztásairól szóló szöveget hosszabban is idézni:

„A dunai kálvinizmus természetszerűleg körém csoportosult, míg a tiszai Baltazár mögött állott. Ez a polarizáció nem járt minden küzdelem nélkül, de ez a birkózás nem a két vezető személyes érzésein múlt, hanem két különböző teológiai felfogás, egyházpolitikai sarkigazság és lelkipásztori eszmény különbözősége volt. Baltazár hagyományos ortodox, én ébredő pozitivista voltam: Baltazár az egyház közjogi testét nézve s a 1848. XX. t.c. alapján akarta a magyar kálvinizmus jövőjét megalapozni, én a lelki kálvinizmust hirdettem s az egyház belső megújulásért küzdöttem. Baltazár politikus volt, én pásztor, ő a tekintély és a dekorum embere; én a közvetlen szolgálaté. Mivel én 11 évvel voltam fiatalabb, mint ő, én voltam a »survivor«, túlélő s mivel az én tanításom volt az újabb, ez lett általánossá, mikor az egyház legfőbb testületeinek irányításában reám került a sor. [...] Ez idő alatt sokszor megpróbálták Budapestet

56 HATOS: *Szabadkőművesből*, 25–31.

57 SZÁSZ: *Baltazár*, 18–22.

58 HATOS: *Szabadkőművesből*, 230–249.; KISS: RAVASZ, 558–564.

Debrecennel szemben kijátszani, mindig az én vonakodásommal vagy éppen tiltakozásommal.”⁵⁹

Ezek az érzékeny, legtöbb esetben helytálló meglátások némi pontosítással ugyan, ám mégis megfelelő értelmezési keretet nyújthatnak a számunkra is. Ugyanakkor fontos e helyen kiemelni, hogy Baltazár sem csupán politikus volt – a Horthy-korszakban kibontakozó debreceni belmisszióról, gyülekezetépítésről kevésbé jelenik meg a szakirodalomban, ennek emlékezetét a református köztudatban rendre elhomályosítja a fővárosi belmissziós ébredés története –, ugyanis a kálvinista Rómában ekkor igenis élénk misszió folyt,⁶⁰ a lelkészi kar és a helyi presbitérium jelentős része aktívan építette a helyi egyházközségeket.⁶¹ Ám Ravasz sem csupán pásztor volt – politikus volt ő maga is. Csak éppen kormánypárti, némi túlzással mondhatjuk: az örök ellenzéki Baltazárral szemben szinte mindig kormánypárti. Ez a politikai protestantizmus másik vonulata, amely az aktuális kormányerővel megpróbálja a modus vivendit megtalálni az egyház érdekében. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy politikai és szellemi háttérháza a Horthy-korszak konzervatív bázisa volt, melynek kialakításában és fenntartásában egyaránt szerepet vállalt. Ám Ravasznak közéleti pályája utolsó szakaszában lehetősége nyílt számára sok szempontból idegen és vele szemben ellenséges politikai erőkkel is találkozni, együttműködni vagy éppen – az általa később megvallott „inkább okos, mint erős” módjára – szembeszállni, végül engedve a nyomásnak, háttérbe vonulni.⁶²

A MAGYAR KÁLVINIZMUS LELKI ARCA – RÉVÉSZ IMRE GONDOLATAI

Révész Imre, aki már származásánál fogva is sajátos egyvelegét adja a „dunai” és „tiszai” kálvinizmusnak, hiszen maga egy debreceni lelkész unokája, édesapja Kassán volt lelkész, és a tiszáninneri egyházkerület püspökeként szolgált, ő maga pedig kolozsvári teológus, majd teológiai tanár volt, Trianont követően debreceni lelkész, egyetemi tanár, később pedig tiszántúli püspök lett. Felfogásában, gondolkozásában mindig megmaradt Ravasz László követőjének, püspökként egyik legfontosabb szövetségésének.⁶³

Révész az 1920-as évek elején papírra vetett, végül 1923-ban megjelent írásában három lelki típust, arcvonást vázolt fel a magyar kálvinizmus vonatkozásában.

59 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Zsinat Sajtó Osztálya, 1992, 171.

60 Bibliakörök a debreceni református egyházunkban, *Vasárnap*, 21(1934/43), 355–356.

61 KIS Dávid: „A debreceni presbitérium igen nagy célra van elhívva...” Vitás ügyek a debreceni presbitériumban az 1920-as évek első felében, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Reformata Transylvanica*, 68(2023/1), 126–145.

62 LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100*, 49–52.

63 DEZSŐ Kinga Julianna: „Évéque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban, *Korall*, 23(2023/94), 44–68

Az első az antikatólikus kálvinizmus, melynek Debrecen a középpontja, valamint ekkor a Baltázár által vezetett Országos Református Lelkészegegyesület volt a szervezeti bázisa. Debrecenben érezték leginkább az évszázados elnyomást, ezért itt voltak a legérzékenyebbek minden katolikus hatalmi lépéssel szemben. Meglátása szerint ezt a sérelmi, elnyomásból fakadó ellenérzést a 19. századi liberalizmus fejlesztette ki teljesen. „Mikor a magyar protestáns vallásos élet általános XIX. századbeli hanyatlásával kapcsolatban Debrecenben is kezdtek kiszáradni a református keresztyénség igazi tartalmi értékei, tulajdonképpeni vallásos erői: a helyükre betódult az antikatólikum” – írta Révész a cívis város vallási irányáról.⁶⁴

Révész felosztásában a második az antiliberális kálvinizmus, melynek intézményszerű formája a Kálvin Szövetség, melyet az ORLE-val szinte egy időben alapítottak. Az antiliberális kálvinizmus küzdeni akart mindenfajta helytelenül felfogott liberalizmus, szabadságfelfogás ellen, összefoglalva a keresztyénellenes modern szellemi irányzatok ellen. Vezetői leginkább világi értelmiségiek voltak. Révész szerint velük egy komoly probléma volt: Nem ismerték fel, hogy az 1920-as évek vezéreszméje, „a keresztyén-nemzeti egység, mint politikai irányzat a magyarság társadalmi, kulturális, gazdasági fölényének és a keresztyén erkölcsiség uralmának biztosítása, e két mindörökre igaz eszme, jogosult törekvés és szent kötelesség munkálása mellett, közben és által kénytelen volt – az irány nem egy vezéremberének jobb meggyőződése ellenére – munkálni és szolgálni a magyarországi római katolikus egyház közhatalmi érvényesülését, intézményes és külgazdasági (nagybirtok-politikai) érdekeit, lelki és társadalmi tekintélyét is.”⁶⁵

A két irányzat ellentétét lett volna hivatott meghaladni a harmadik csoport, a Révész által pietista kálvinizmusnak nevezett irányzat, melyet talán belmissziós mozgalomnak is nevezhetünk, amely szervezeti alapját pedig a belmissziós szervezetekben – mint a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség – lelta meg. Révész szerint azonban nem sikerült áthatnia a magyar református egyházat ennek a belső megújulásnak. „A magyar református evangéliumi megújulás mindmáig nem bírta még kielégítően megteremteni a maga kapcsolatát a történelmi egyházzal s legfőképpen az annak törzselemét alkotó magyar kálvinista parasztnéppel és kispolgári elemmel” – fejtette ki ennek okait.⁶⁶Révész Imre tehát nem személyekről, hanem sokkal inkább az általuk megtestesített irányzatokról, lelki alkotókról értekezett. Az általa megfogalmazott irány az egység kiépítése számára egymás értékeinek kölcsönös elfogadásán, valamint a személyes Krisztus-kapcsolat hangsúlyozásán nyugodott. Nem is csoda, hogy az 1920-as évek második felének politikai értelemben kicsit csendesebb időszakában Révész volt az egyik legerősebb támogatója a Hit és Szolgálat mozgalomból kiinduló egységtörekvésnek, amely az Országos Református Nagygyűléseket

64 RÉVÉSZ Imre: *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923, 20.

65 RÉVÉSZ: *Kálvinizmus*, 27.

66 RÉVÉSZ: *Kálvinizmus*, 32.

rendezte meg 1927-ben és 1928-ban. Ugyan a háttérben felerősödő gazdasági és politikai nehézségek miatt az 1929-es nagygyűlés már elmaradt, valamint az „általános keresztyén” és „történelmi kálvinista” irányzatok képviselői is összevesztek, a rövid időre Baltazár Dezsőt és Ravasz Lászlót is egy asztalhoz ültető mozgalom a református egységtörekvések kicsiny, ám szép fejezeteként marad fenn.⁶⁷

ÖSSZEGZÉS

A 20. század első felében számos égető kérdés osztotta meg a magyar reformátusok közösségét. Az aktuális politikai, társadalmi kérdések, a többi felekezettel és az állammal fenntartott kapcsolat polarizálták a református közvéleményt is. A liberális protestantizmus hagyományai, valamint a modern, megújulást és társadalmi aktivitást szorgalmazó konzervatív irányzatok a belső egyházi fórumokon kívül a nyilvánosság számos területén összecsaptak. A kortársak számára is egyértelmű volt, hogy a liberális szabadságjogok kiterjesztésével, vagy a zsidókérdéssel kapcsolatosan eltérő vélemények és hozzáállások figyelhetőek meg a két nagy református tömb között.

Úgy tűnik azonban, hogy mind Ravasz László, mind pedig Baltazár Dezső sokkal inkább csupán megtestesítették az általuk vezetett irányzat értékválasztásait, mintsem formálták azokat. Kifejezői voltak az általuk képviselt eszméknek, nem pedig egy személyben megalkotói. Kettejük változó súlya az egyházon belül ilusztrálja a két irányzat egymáshoz viszonyított dinamikus változó erőviszonyát is. Míg Baltazár nagyjából az első világháború végéig tudta első számú vezetőként meghatározni önmagát, addig Ravasz az 1920-as évek közepétől nem csupán vitathatatlanul karizmatikus személyisége révén, hanem az általa vezetett dunameléki református közösség megerősödése okán is szépen lassan átvette tőle az egyház szellemi-lelki vezetését. A háttérben meghúzódó demográfiai folyamatok – a fővárosi reformátusság létszámának gyarapodása, valamint a debreceni kálvinisták relatív súlyvesztése –, a gazdasági és társadalmi átalakulás, valamint a magyar politikai színtér jobbratolódása Baltazár 1936-ban bekövetkezett halálakor már egyértelműen identitásában meggyengülve érte a tiszántúli liberális reformátusságot. Amint azonban láttuk, az egység gondolata az 1920-as évektől kezdődően folyamatosan jelen volt az egyházon belül, a krízisek és küzdelmek közepette a lelki megújulás iránti vágy továbbra is ott élt a korszak egyházi vezetőiben is. „A magyar reformátusság lelki megújodása és megébredése kétségtelenül egy közös nagy vágy minden magyar folyó partján” – írta reményteljes hangon a dunameléki egyházkerület egyik szellemi irányadója, Muraközy Gyula 1935 adventjében.⁶⁸

67 SZÁSZ Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagymány, Identitás, Történelem*, Budapest, KRE–L’Harmattan, 2019, 375–390.

68 MURAKÖZY Gyula: Budapest és Debrecen, *Református Élet*, 2(1935/49), 398.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
 C/141. Ravasz László levelezése
 A/1C. Elnöki iratok
 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár
 I. 1. e. Elnöki iratok
 I. 18. b. Országos Református Lelkészegegyesület iratai

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALTHAZAR, Desider: Christentum, Rassenwahn, Judenverfolgung, in: *Die Gefährdung des Christentums durch Rassenwahn und Judenverfolgung*, Luzern, Vita Nova Verlag, 1935, 11–28.
- BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás.” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád, 2014.
- BIHARI Péter: *Lövészárkok a háttérben. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*, Budapest, Napvilág, 2008.
- DEZSŐ Kinga Julianna: „Évêque malgré lui.” Révész Imre püspöki működése a Horthy-korszakban, *Korall*, 23(2023/94), 44–68.
- FAZAKAS Gergely Tamás: *A debreceniség mintázatai: városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2020.
- GERGELY Jenő: *A politikai katolicizmus Magyarországon (1890–1950)*, Budapest, Kosuth, 1977.
- HATOS Pál: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*, Budapest, Jaffa, 2016.
- HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig, *Múltunk*, 50(2005/1), 89–117.
- IRINYI Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változásai Debrecenben 1867–1918*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 2002.
- JÁNOSI Zoltán: *Mi célból és kikkel szövetszövenek a protestánsok?* Debrecen, 1914.
- KAISER, Jochen-Christoph: Erwägung zu Begriff und Geschichte des politischen Protestantismus, in: Uő: *Politischer Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert. Ausgewählte Arbeiten zur Kirchlichen Zeitgeschichte*, Konstanz, UVK, 2008, 27–38.
- KIS Dávid: „A debreceni presbitérium igen nagy célra van elhívva...” Vítás ügyek a debreceni presbitériumban az 1920-as évek első felében, in: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai – Theologia Reformata Transylvania*, 68(2023/1), 126–145.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 558–564.
- KLESTENITZ Tibor: *Pajzs és kard. Bangha Béla élete és eszmeisége*, Budapest, Századvég, 2020.

- KLESTENITZ Tibor: A láthatatlan templom. A magyar protestantizmus és a rádiós műsorszórás kezdetei, *Valóság*, 64(2021/9), 61–70.
- KÓSA László: Bevezetés. Reformátusok kisvárosban – nagyvárosban – világvárosban, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 11–35.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014.
- L. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok, 1919–1931.)*, Budapest, Akadémiai, 1980.
- L. NAGY Zsuzsa: *Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly*, Budapest, Napvilág, 2006.
- LÁNYI Gábor: Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Gondolat, 2021, 13–32.
- LÁNYI Gábor: „Inkább okos voltam, mint erős”. Ravasz László lemondatásának körülményei (1948), in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 49–52.
- LITVÁN György – VARGA F. János (szerk.): Jászi Oszkár válogatott levelei, Budapest, Magvető, 1991.
- LITVÁN György: „Magyar gondolat – szabad gondolat.” in: Uő: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*, Budapest, Osiris, 2008, 15–104.
- MÓRICZ Zsigmond: A magyar protestantizmus problémája, *Nyugat*, 6(1913/16), 215–216.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Zsinat Sajtó Osztálya, 1992.
- RAVASZ László: XV. püspöki jelentés, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 281–295.
- RAVASZ László püspöki székfoglaló beszéde, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Ravasz 100 – Püspöki jelentések. Előadások Ravasz László püspöki beiktatásának 100 éves évfordulója alkalmából. Ravasz László püspöki jelentései 1922–1948*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 59–68.
- RAVASZ László: *Legyen világosság. Beszéddek, írások*, 1–2. kötet, Budapest, Franklin-Társulat, 1938.

- RÉVÉSZ Imre: *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923.
- SÍRÓ Béla: A liberális püspök és a cionizmus, *Szombat*, 4(1992/4), 27–29.
- SÍRÓ Béla: Baltazár Dezső református püspök és a magyar zsidóság, *Debreceni Szemle*, 1(1993/2), 228–237.
- SZABADI István (szerk.): Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 1–2. kötet, Debrecen–Nagyvárad, Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár – Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltár, 2016.
- SZABÓ Lajos: *Mit akar dr. Baltazár Dezső püspök?* Nyírbátor, 1913.
- SZABÓ Miklós: *Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikálisizmus története (1867–1918)*, Budapest, Új Mandátum, 2003.
- SZÁSZ Lajos: Országos Református Nagygyűlések a Horthy-korszakban, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *HIT 2018. Hagyomány, Identitás, Történelem*, Budapest, KRE – L’Harmattan, 2019, 375–390.
- SZÁSZ, Lajos: Rückbesinnung und Zukunftsvisionen. Das Reformationsjubiläumsjahr und der ungarische Protestantismus, in: Ilic, Angela; Kühner-Wielach, Florian; Samide, Irene; Zigon, Tanja (szerk.): *Blick ins Ungewisse. Visionen und Utopien in Donau-Karpatenraum 1917 und danach*, Regensburg, Friedrich Pustet, 2019, 182–202.
- SZÁSZ Lajos: Püspök a miniszterelnök ellen. Baltazár Dezső és Bethlen István politikai küzdelme (1929–1931), in: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem*. 2019, 2. kötet, Budapest, KRE, 2020, 145–162.
- SZÁSZ Lajos: *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi tevékenysége*, Doktori értekezés, Budapest, 2021.
- SZÁSZ Lajos: Konzervatív kálvinizmus a 20. század első harmadában. Bernát István pályája, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 185–196.
- TÖKÉCZKY László: Az első Protestáns Szemle (1889–1919), *Protestáns Szemle*, 1(1992/1), 15–16.
- VERESS Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Debrecen, Csokonai, 1999.
- VESZPRÉMY László Bernát: *1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*, Budapest, Jaffa, 2021.
- VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. [Pécs], Kronosz, 2018.
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.): *A magyarbaroni protestáns egyház története*, Budapest, Athenaeum, 1907.